

УКРАЇНСЬКА МОВА І РОСІЯ

Лариса МАСЕНКО, доктор філологічних наук,
професор Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Імперія застосувала проти українців цілий арсенал засобів

Результати останніх президентських і парламентських виборів, на яких українці привели до влади російськомовного шоумена та його нашвидкуруч створену партію із назвою «Слуга народу», позиченою із советського новоязу, показали, що для більшості населення України своя мова й культура не становлять цінності. Оскільки національній мові належить визначальна роль у формуванні самототожності народу, постає питання: чи має більшість громадян нашої країни чітку національну ідентичність?

Проблемний характер мовно-культурної й національної свідомості значної частини українців відзначав ще на початку 2000-х років **Джеймс Мейс** – блискучий американський науковець, який настільки перейнявся співчуттям до пережитої українцями трагедії Голодомору, що переїхав до України, присвятивши другій батьківщині свої ґрунтовні політологічні й історичні знання. «З часом стало ясно, – писав Джеймс Мейс, – що радянська національна політика була набагато успішнішою, ніж багато хто думав: на рівні основної етнополітичної лояльності стабілізувалися 20–25 відсотків “совків” (радянські люди із залишковою ностальгією за старим режимом), приблизно така ж кількість так званих щирих українців, які мають почуття до України, подібні до тих, що більшість французів – до Франції або поляків – до Польщі. Решта населення без ніякої етнополітичної самоідентифікації, окрім, можливо, якогось невизначеного усвідомлення, що вони громадяни України, але без значних зв'язків з українською культурою. Тобто українці в сенсі людей із сильною лояльністю як громада перетворилися за радянський період на національну меншину».

Така довготривалість наслідків мовно-культурної асиміляції населення України засвідчує те, що проект зросійщення українського народу, який імперії не вдалося реалізувати в самодержавний період, досяг значних успіхів за радянської доби.

Національна ідентичність формується з усвідомлення своєї відмінності від інших народів, що її визначає мова і створена нею культура. Звернімося знову до міркувань Джеймса Мейса: «Єдине, що може реально ілюструвати політичну незалеж-

ність, – писав Мейс у газеті “День” у 2000 році, – це несхожість країни з її сусідом, і одним із важливих чинників такої незалежності є мова. Якщо несхожості немає, то можна з таким же успіхом ліквідувати українську державність і приєднатися до Росії...». Тому від самих початків приєднання України до Росії імперія повела запеклу боротьбу з мовою українців як основою їхньої самототожності, усвідомлення себе як окремого народу, не подібного до росіян. Основним методом війни були заборони на вживання української мови у різних сферах суспільного життя.

Особливе занепокоєння імперської влади в другій половині XIX століття спричинила поява художньої літератури, написаної українською мовою, оскільки це означало формування на основі окремих діалектів нової літературної мови, якій належить об'єднувача націєтворча функція. Ця обставина зумовила появу 1876 року таємного Емського указу Олександра II, що додав до Валуєвського циркуляру низку нових заборон на використання української мови.

Методи боротьби з українською мовою за радянської доби

У радянський період боротьба імперії з українською мовою велась із застосуванням нових засобів. Оскільки наміри більшовиків поширити комуністичну ідею у світовому масштабі потребували привабливих гасел про найсправедливішу у світі країну «соціалістичної демократії», де, на відміну від «буржуазної демократії», забезпечено рівні права і свободи для всіх народів та їхніх мов, офіційно українську мову не забороняли. Проте асиміляційні практики уподібнення її до російської продовжились, починаючи з 1930-х років, у підступніших формах запровадженого більшовиками штучного зближення української мови з російською.

Голодомор 1930-х років, забравши життя мільйонів селян, різко звузив соціальну базу української мови. Одночасно каральні органи провели масові репресії в колах мовознавців, які у 1920-х роках працювали над розбудовою словникарства, термінології, діалектології, проблемами унормування української літературної мови. Цю плідну професійну діяльність було оголошено «українським фашизмом», «шкідництвом на мовному фронті»,

причому «шкідництво» полягало у «відриві української мови від братньої російської». Мовознавців 1920-х років майже у повному складі було репресовано, а укладені ними словники й наукові дослідження заборонено.

Відтепер українська мова мала функціонувати й досліджуватись у нерозривному зв'язку з «братньою» російською і під її постійним «благодотворним впливом». Самобутню лексику, не подібну до російських відповідників, або усували зі словників, або відсували на другий план обмежувальними ремарками. Партійний нагляд також позбавив українську мову самостійності в доборі запозичень з інших мов. Чужомовні лексеми, яких особливо багато в термінології, мали входити до неї тільки через посередництво російської.

Ситуація поліпшилась у 1960-х роках, у період відносно лібералізації режиму, коли в УРСР з'явився протестний культурницький рух захисту української мови. Проте вже в 1970-ті роки на вимогу московського центру його організатори й учасники зазнали репресій, а діяльність перекладачів і літераторів, які повертали українській мові лексичне багатство й розмаїття, було засуджено в черговій кампанії боротьби «з архаїзмами, діалектизмами і штучними мовними утвореннями». Таким чином мовний простір України в радянський період зазнав значних деформацій унаслідок насильницької русифікації, якої тоталітарний режим досяг терором і маніпулятивними технологіями втручання у розвиток української мови, намагаючись спрямувати його на шлях уподібнення до російської. Водночас поряд із партійними настановами на зближення двох мов не меншу загрозу для української мови становили й досі становлять стихійні процеси змішування її з російською, наслідком чого є наш сумнозвісний суржик.

Суржик як наслідок процесів зросійщення українців

Появу змішаних українсько-російських форм усного мовлення спричинила русифікація великих міст, промислових і вугледобувних центрів, потрапляючи до яких українськомовні мешканці сіл і невеликих містечок, не знаходячи можливості спілкуватися з російськомовним оточенням рідною мовою, намагаються пристосуватися до нього. Суржик, як і білоруська трасянка – змішане білорусько-російське мовлення, – являє собою різновид, перехідний від рідної мови до російської, оскільки діти носіїв змішаного коду, виростаючи у російськомовних середовищах, опановують російську як престижнішу мову спілкування містян. Це засвідчує сучасна мовна ситуація Білорусі, де майже вийшли з ужитку і білоруська мова, і трасянка,

яка виконала свою функцію міжпоколінневого переходу з білоруської на російську.

Психологічним підґрунтям гібридного мовлення є втрата мовної стійкості й прагнення не відрізнитися від російськомовного оточення. Звичка пристосовувати своє мовлення до російського коду не може не позначитися й на ідентичності, послаблюючи у значній частині українців зв'язки зі своєю культурою й формуючи гібридні форми національної ідентичності. Інакше важко було б пояснити прив'язаність водіїв міжміських маршруток і власників закладів харчування у провінційних містах до російського шансону й ігнорування ними популярної українськомовної пісенної продукції.

Унаслідок розповсюдження змішаного мовлення розкладовий вплив зросійщення вже дійшов до сільських середовищ, що впродовж століть лишалися форпостом української мови. За умови впровадження ефективної мовної політики підтримки державної мови, яка забезпечила б домінування її в інформаційно-культурному просторі, поширення суржику можна було б поступово скоротити. На жаль, за роки незалежності внаслідок російської окупації українських ЗМІ, передусім телебачення, зони розповсюдження гібридного мовлення не тільки не звузились, а навіть розрослися до масштабів, що загрожують розмиванню норм літературної мови на всіх рівнях. Цьому сприяло маніпулятивне, принизливе для української мови тарапунько-штепелівське використання двомовності на телебаченні та низка інших практик «мовної шизофренії», як назвав це явище мовознавець **Юрій Шевчук**.

Шостий президент України Володимир Зеленський та його команда заявляють, що керуватимуться у своїй діяльності ідеологією лібертаріанства. Проте судячи з творчості російськомовної студії «Квартал 95» і деяких заяв представників партії «Слуга народу» перспектива звільнення українського народу від наслідків російського культурного колоніалізму не входить до завдань новообраної влади. Деякі вислови нової команди, як-то зверхня відповідь прес-секретарки Зеленського Юлії Мендель, яка веде сторінку в твітері винятково англійською, на вимогу журналістів перекласти державною цитату президента: «Можу суржиком, спеціально для "5 каналу" – свідчить, що, імовірно, світоглядно нашим лібертаріанцям у мовному питанні ближчий президент сусідньої Білорусі, який сказав, що існують тільки «дві великі мови – англійська і російська».

Треба сподіватися, що та українська спільнота, яка любить свою країну так, як поляки люблять Польщу, а французи – Францію, не дозволить новій владі ліквідувати ті здобутки в мовно-культурній сфері, що їх вона виборолала після Революції гідності.